

"עדיין עומדים אנו תחת ההר... כי שם מקומנו לעולמי עד"

על "חווייה דתית" חרדית

שלמה טיקוצ'ינסקי

את המונח "חווייה דתית" כעניין לענות בו השליך ויליאם ג'יימס אל עולמנו בראשית המאה שעברה. כמי שהשתייך לזרם הפרגמטיסטי בפסיכולוגיה המודרנית, ניסה ג'יימס לסווג את האדם המודרני על פי זיקתו למחשבה הדתית, במנותק מן הממסד הדתי.¹ בשיח הכללי על אודות מקומה של הדת במציאות המודרנית מצוי "שיח החובות" הדתי הממסדי במתח מובנה מול "שיח הזכויות" האינדיבידואליסטי, השואף ליצוק גוון אישי לקשר של המאמין עם אלוהיו. שיח ה"חווייה" נולד לדעתי עם התגברות הצורך לגשר בין שיח החובות לשיח הזכויות, להפיג את המתח הנזכר וייתכן שאף להרחיקו. חווייה דתית, על פי ג'יימס, מקורה בתחום שבו נוגעת הדת במאמיניה, ומטבע הדברים היא מתרחשת במרחב הפרטי של האינדיבידואל המאמין אך לא במרחב הציבורי והממוסד של הדת. רציונליסטים מסוגו של ליבוביץ יאמרו כי גם שיח החווייה משתייך לשיח הזכויות וגובל בתועלתנות מאוסה, שכן השאלה הדתית הבסיסית שהאדם צריך לשאול את עצמו היא "מה אוכל אני לתרום לדת" ולא "מה תוכל הדת לתרום לי".

את החרדים כולנו מכירים לכאורה היכרות בלתי אמצעית, כמגזר מובחן במדינת ישראל. מדובר במונח סוציולוגי שלדעתי אין בו די לפרנס דיון תאולוגי או השקפתי, ובוודאי לא היסטורי. כיצד נוכל לאפיין בכל זאת את החווייה הדתית של החרדי? אינטימיות עם האל, רוממות הנפש בעת התפילה, התמודדות עם היצר, סיפוק ממצווה או תחושת אשם מעברה – כל אלה אינם מייחדים את החרדי משאר האורתודוקסים.

1 ויליאם ג'יימס, חווייה דתית לסוגיה, ירושלים תשמ"ח. לאחרונה יצא בתרגום חדש ספרו פרגמטיזם, החולל את הרצאותיו מן השנים 1906-1907.

ד"ר שלמה
טיקוצ'ינסקי
הוא בוגר החוג
להיסטוריה
של עם ישראל
באוניברסיטה
העברית
בירושלים, ראש
פרויקט במכון
ון ליה, ומנהל
הקמפוס החרדי
במכון לנדר

כמו כן, בשל תהליך ריבוי והתגוונות, קשה לדבר כיום על החרדים כמקשה אחת. לכל היותר אפשר לדבר על קבוצות המזדהות כחרדיות, שכן התחום האפור שבין החרדים למי שאינם חרדים גדל והולך, ולפיכך המונח קשה להגדרה הן מבחינה חברתית הן מבחינה תוכנית.

יתרה מזו, ייתכן שעצם המושג "חוויה דתית" ביהדות הוא בעייתי מעט, בשל היותה דת פורמליסטית-ריטואלית-קהילתית. כבר במובן המקראי דת היא חוק, "נומוס" המיועד לקבוצת אנשים והמתקיים בידיה באמצעות אורחות חייה. חוויה במובן של יצירתיות רוחנית ומשהו בלתי שגרתי, קשה לה לצמוח במרחב קיום דתי המבוסס על ה"מובן מאליו" החברתי והיומיומי. רק כאשר מבודדים לגמרי את עולמו של הפרט, אפשר לדבר על חוויה דתית. אלא שגם כאן אנו נתקלים בבעיה: כל צורה של Divine Experience, כלומר חוויה סובייקטיבית של דיאלוג אישי עם האל, ובמונחים יהודיים "דבקות" ו"הליכה בדרכיו", אינה מייחדת לכאורה את המגזר החרדי. מה אפוא לחרדיות ולחוויה דתית?

מקובל לאפיין את כלל החברה החרדית כתרבות מובלעת, המתאפיינת בציות למנהיגים, בהערצת לימוד ולומדים, בפרשנות ההלכה לחומרה, בהסתגרות קהילתית ופיקוח חברתי וברחיית הלאומיות היהודית והחזון הציוני כאלמנט דתי.² בכל אחת מן ההגדרות הללו ישנו כמובן ממד של הכללה, ועם זאת, אנסה להיצמד אליהן ולבודק אם יש טעם להחיל את עולם המושגים הפרוטסטנטי של ויליאם ג'יימס על "החוויה הדתית" החרדית, שכל כולה מעוגנת במציאות סוציולוגית קהילתית.

חויית הדבקות בחוק

כל הדתות, הן המונותאיסטיות הן הפגאניות, מציעות צורות של חוויה דתית קהילתית. מה שמייחד לדעתי את החרדיות הוא היותה בראש ובראשונה קהילה נומיסטית, שהדבק המאחד אותה הוא החיבור לתורה ולהלכה, כלומר לחוק האל ולא לאל עצמו. אם נשאל את החרדי הממוצע לזהותו וליעדיו, תשובתו המיידית תתמקד בצורה כזו או אחרת במישור "שמירת תורה ומצוות" ולא במישור האמוני. הליטאים ידברו על עמל התורה ודקדוקי ההלכה, החסידים ידברו על "ידישקייט" ועל "ערלאכער ייד",³ והצד השווה שבכולם הוא ההתייחסות לגורמי התיווך הנומיסטיים שבין האדם לאל.

הוגים אורתודוקסים בדור האחרון ניסו איש-איש בדרכו לאפיין את משמעותה של דת ההלכה היהודית ואת זיקותיה לחיים המודרניים. אולם נראה שאיש מהם טרם פיצח את הקוד של החרדיות השמרנית, במונחים של חוויה דתית מודרנית. החוויה הדתית הדיאלוגית, "עמוסת המאבקים" וה"אנטינומית", שהרב סולובייצ'יק מדבר עליה בספרו **איש ההלכה**,⁴ ניצבת כזרה מול החוויה החרדית המוכרת לנו. חינוך המציג את האמונה והפולחן הדתי כמערכת של פתרונות מושלמים, רואה ב"איש האמונה הבודד"

2 ראו למשל: מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991; קימי קפלן, **בטוד השיח החרדי**, ירושלים 2007, עמ' 24-28.
3 "יהודי נאמן" בקירוב. עצם העובדה שקשה לתרגם מונח זה הפכה לשנייה חרדית נפוצה שאין בנמצא "ערלאכער ייד" כי אם בקרב דוברי יידיש.
4 הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, **איש ההלכה** - גלוי ונסתר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 9, 14.

- האקזיסטנציאליסט המצוי בקונפליקט בין "שני סיפורי בריאה"⁵ - מוטציה דתית משונה, ומכל מקום שגויה בהחלט. מתוך דמיון מסויים לתפיסה הלייבוויציאנית יטען גם החינוך החרדי כי מדובר כאן במונחים קירקגוריאניים-פרוטסטנטיים שפלושו שלא בצדק לעולם המחשבה היהודית, שבמקורו מבוסס אך ורק על קבלת עול מלכות שמים, כלומר עול מצוות. היעד ברור לכול, האמונה איננה "התמודדות", והאיש המאמין בוודאי אינו סובל ואינו בודד, כטענתו של הרב סולובייצ'ק.

אחד ממנסחי עקרונות החינוך החרדי ברור האחרון היה הרב שלמה וולבה, חניך ישיבות המוסר שניסה את כוחו בהחייאת תנועה זו ברור שלאחר השואה. בספרי ההדרכה שלו לבני הישיבות עלי שור הוא מרחיב בהסכרת העמדות החינוכיות החרדיות ומדגיש את ריחוקן ממושגי הדתיות העכשוויים:

טעות היא לקרוא לאדם השומר מצוות "דתי". כל אדם הנו "דתי" בכוח. ישנם רק בני אדם הנותנים לכוח זה להתנוון. אך בתורתנו אין לראות חס ושלום פולחן הנותן רק ביטוי לרגש דתי. "מימינו אש דת למו" קבלנו אותה ממרום, תורה מן השמים, וזה מחייב אותנו לקיים את כל מצוותיה. סיבת החיוב אינו הכוח הדתי אשר בקרבנו, אלא ההתגלות בהר סיני. דלים כלי נפשנו להכיל דבר זה, כי בורא כל העולמות הופיע על עמנו ונהיו כולם נביאים, ושמעוהו מדבר אליהם פנים בפנים. אין כאן עוד גישושי הכוח הדתי באדם המחפש ביטוי לזיקתו אליו ית', ומגמגם תודתו לפניו, כי אם אלוקים הרכין שמים עלינו כלפי מטה, הציען על הר סיני וירד אליו - ועדיין אנו עומדים תחת ההר וההר בוער באש עד לב השמים, כי שם מקומנו לעולמי עד.⁶

אם יש אפוא מאפיין ייחודי לחוויה הדתית החרדית, זוהי חוויית האינטימיות עם הגורם המתווך, קרי התורה וחוקיה שניתנו בסיני, ועל פי פרשנותם המוסמכת בכל דור ודור. המערכת החוקתית הפרטנית, המסדירה את חייהם של היחיד ושל הקהילה עשרים וארבע שעות ביממה שבעה ימים בשבוע, נתפסת בעיני החרדי כחביקה אימית ומגוננת, דווקא משום שאינו מהרהר אחריה בשום צורה. חקר ההלכה העכשווי זר לו, לפסיקה הרבנית העכשווית הוא מציית כשם שהוא מציית ל'שולחן ערוך', וכך הוא ממשיך לחוות את החוויה ההוליסטית של ה"מובן מאליו" החובק-כול.

התפילה, שהיא לכאורה החוויה הדתית הפנימית ביותר, קיימת כמובן אצל היחיד, איש-איש על פי תכונותיו ונטיותיו. אולם המערך ההלכתי הסובב אותה הוא גורם מטשטש לחוויה זו, ורמת הטשטוש תלויה ישירות ברמת המשאבים הפיזיים והנפשיים המושקעים בהסדרה החוקית של התפילה. המרוץ אחר תנאים מקדימים כמו תפילה בציבור, ושמחת השגת העשירי למניין - גדולים לעתים משמחת המפגש עם האל. מהיכרות קרובה יכול אני לומר, כי בקרב המורגלים באביזרי לבוש מיוחדים לתפילה, נפגמת קשות חוויית התפילה בהעדרם של אלה מסיבה כלשהי. בנקודה זו קיים הבדל בין נשים לגברים. לעומת התפילה הגברית, המותנית בכל הדברים הנזכרים, תפילת

5 ראו: הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'ק, איש האמונה, ירושלים תשנ"ב, פרק ראשון.
6 הרב שלמה וולבה, עלי שור, חלק א, באר יעקב תשל"ב, עמ' נב. החלק השני של הספר יצא לאור בירושלים בשנת תשמ"ו.

הנשים, הפטורה ממרבית התנאים המקדימים, נושאת מטבע הדברים אופי אינטימי יותר של שיח קרוב עם האל.

היה מקום להבדיל גם בין מתנגדים לחסידים. אצל המתנגדים החוויה הדתית היא צליחת התנאים ההלכתיים על כל פרטיהם, ואילו אצל החסידים היעד הוא התרוממות הנפש הנלווית למעשה המצווה. הדבר נכון עקרונית, אך נראה שהיה תקף יותר בתקופות קדומות ופחות מכך בימינו, כאשר באה החרדיות כקהילה בעלת קודים חברתיים וטשטשה את מרבית ההבדלים ההיסטוריים בין שתי הקבוצות. ההקפדה ההלכתית היא כיום נחלתם של חסידים לא פחות מאשר של מתנגדים, וה'משנה ברורה' נלמד בכל מקום וקובע את סדר יומה של כלל הקהילה באשר היא. אמנם, עדיין ישנן צורות שונות לחווייתו של היחיד עם הגורם המתווך: אינה דומה חוויית הקרבה לאדמו"ר בעת ה"טיש" וההתבוננות בפניו ובתנועותיו - לחוויית בית המדרש הליטאי, המבוססת על התנצחות למדנית וסיפוק מסכרה טובה. אכן מדובר בחוויות שונות, אך הצד השווה שבשתיהן שהן תוצאה ישירה של חינוך ושל נורמות קהילתיות, התוחמות את גבולותיה של החוויה הדתית.

על מדוכה זו ישב רבי ישראל מסלנט במחצית המאה התשע-עשרה כאשר עמד על כשלים רוחניים בחברה המסורתית במזרח אירופה, אותם זיהה כתוצאה של שגרתיות דתית שגרמה להזנחת יעדיה הערכיים של היהדות.⁷ הפרוגרמה החינוכית של תנועת המוסר הציבה במרכז את עבודת הלב ואת ההתאמצות בתיקון המידות כארוס דתי ששימש חלופה לחוויה המיסטית החסידית. בישיבות המוסר דיברו מאז ומעולם על הצורך להילחם במצוות אנשים מלומדה⁸ הנלווית לכל המעשה הדתי, אולם בפועל היה זה קרב אבוד במציאות של חברה אורתודוקסית מתהווה, המגבשת לה נורמות קשוחות מול אתגרי התקופה. הפרדוקס גבר במחצית השנייה של המאה העשרים, בדור החרדיות של ישיבות המוסר. בתוך מציאות קהילתית המכתיבה את הפרקטיקות הדתיות קשה לדבר על עבודת השם אתגרית ולהפוך את השגרת החוויית. המחנכים החרדיים שלאחר השואה היו מודעים לבעיה זו ונתנו לה ביטוי בשנייה הבאה: בתורה נאמר "ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו כי עקרה היא - ויעתר לו ה'".⁹ רש"י מפרש: "ויעתר לו, ולא לה, משום שאינה דומה תפילת צדיק בן צדיק לתפילת צדיק בן רשע" (יצחק היה בנו של אברהם, ואילו רבקה הייתה בת בתואל הארמי). לאמור: ליצחק אבינו הייתה מעלה יתרה בהיותו בן של צדיק, ולא משום זכות אבות אלא להפך: קל להיות צדיק בן רשע, להתחכם ולהחמיר יותר מן ההורים, אך קשה הרבה יותר לפתח צדיקות אישית מקורית כאשר נולדת בכית צדיקים. אולם אף על פי שזיהה את הבעיה, ממשיך החינוך החרדי בדרכו ונזהר מלהסתכן. הוא חותר להסדרת סביבה הרמטית, גם במחיר של מחיקת האינדיבידואליות הדתית. הרב וולבה ניסה בדור האחרון לתפוס את החבל בשני קצותיו: למגר את ה"מלומדה" בקרב הצעירים, וכך בכך לקדש את המסגרת ההשקפתית-חברתית.¹⁰ קשה לומר שהוא נחל הצלחה ביוזמה זו.

7 ראו: עמנואל אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים, 1982, עמ' 194.

8 על שם הכתוב בישיעה כט, יג.

9 בראשית כה, כא.

10 ראו: הרב וולבה (לעיל, הערה 6), חלק א, עמ' קג - המדגיש את חובת הציות לגדולי הדור העכשוויים. כנגד זה כל החלק השני של ספרו (ירושלים תשמ"ו) וה"ועדים" המוסריים שהשמיע ברבים במשך עשרות בשנים הוקדשו להעמדת אנשי מוסר בעלי עבודה פנימית ולמיגור ה"מלומדה" והשגרה

חינוך לעומתי וחינוך מטביזי

את שורשיה של חוויית החרדיות יש לבקש במערכת החינוך, שכן הוא העומד במרכז החיים החרדיים. מחד גיסא אין כמוהו מפריד ומבחיץ בין תתי-קהילות והקבוצות השונות, ומאידך גיסא אין כמוהו גורם מאחד. לא נחטא בהכללה אם נאמר כי החינוך החרדי לגווניו נע בין שני קטבים שאין בהכרח קשר ביניהם, אך שניהם מרחיקים את החניך מן "הקוטב הרתי", במונחיו של ויליאם ג'יימס. הקוטב האחד הוא החינוך הלעומתי, והשני הוא החינוך המטביזי.

החינוך הלעומתי הוא אמצעי חברות במהותו שנועד להבטיח את ההמשכיות התרבותית. נקודת המוצא שלו היא השכנוע הפנימי העמוק בבלעדיותה של הדרך החרדית כממשיכה אותנטית של תורת משה, לעומת כל השאר שסטו מן הדרך בצורות שונות לאורך ההיסטוריה. הוא מדגיש את החרדיות כדרך אקסקלוסיבית, ומשתדל לברל את החניך מכל גוון אחר של אורתודוקסיה, שלא לומר חילוניות. האתוס המכונן והחווייה המרכזית שמבקש החינוך החרדי להנחיל מבוססים על דרשת חז"ל על אודות אברהם אבינו כ"אברהם העברי" - ש"כל העולם מעבר אחד והוא מן העבר השני".¹¹ יסוד זה טמון עוד בראשיתה של האורתודוקסיה המזרח-אירופית, שעל פי טענתם של ההיסטוריון יעקב כ"ץ ותלמידיו התבססה על פיתוח תגובת נגד למודרנה. עובדה זו מציבה אף את האורתודוקסיה כתופעה מודרנית, בשורה אחת עם שאר מופעי משבר המודרנה בחברה היהודית בעת החדשה.¹² פירותיו של חינוך זה ניכרים היטב בתוצר הסופי: תחושת השתייכות אמיצה למיעוט צודק ונרדף ואמונה מוחלטת בבלעדיות על התורה ופרשנותה. תודעה זו הופכת את החרדי המצוי ל"רתי חברתי" בראש ובראשונה, ללא כל יכולת הפרדה בין הדת ובין הקהילתיות שהוא שרוי בה. מרבית תוצאותיו של החינוך החרדי והתופעות הקשורות בו הן נגזרות של עקרון הלעומתיות, ועליו, ורק עליו, מורכבת הקומה הנוספת בצורת המורשת החינוכית הפרטיקולרית של כל חצר או קבוצה.

החווייה הדתית של החרדי מבוססת אפוא על החינוך שקיבל ושהוא ממשיך לקבל מן הקהילה לאורך חייו. הפיקוח החברתי-קהילתי גם הוא נגזרת של התפיסה החינוכית. היחיד החרדי חונך להתייעץ עם גדול בתורה או עם אדמו"ר על כל עניין גדול או קטן בחייו. הן אצל חסידים הן אצל מתנגדים אתוס אמונת חכמים הוא יסוד עיקרי, המקיף את כל תחומי החיים ואינו מגביל את עצמו לפסיקה ההלכתית דווקא.¹³ סמכויות דתיות רואות את עצמן אחראיות על הצביון הקהילתי והסדרים החברתיים, וגם עולם המבוגרים מתנהל במידה רבה כמו שדה חינוכי. הרבנים והוועדות השונות מרשים

הדתית שיוצרת הקהילתיות החרדית הצייתנית. ראו למשל שם, חלק ב, עמ' תקלח.

11 בראשית רבה מב, ח.

12 ראו: יעקב כ"ץ, 'האורתודוקסיה כתגובה למשבר המודרנה וליציאה מן הגטו', מחקרים בתולדות ישראל בעת החדשה, כרך א, ירושלים תשנ"ה, עמ' 406-417.

13 על אמונת חכמים במוקד החינוך החרדי, ראו: הרב יוסף אברהם וולף, התקופה ובעיותיה, בני ברק תשכ"ה, עמ' ז-ק. על המונח המתנגדי "דעת תורה", מקורותיו, משמעויותיו והשפעותיו נכתב רבות, ראו למשל: בנימין בראון, 'דוקטרינת "דעת תורה": שלושה שלבים', יהודיע עמיר (עורך), דרך הרוח - ספר היובל לאליעזר שביד, ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יט), ירושלים תשס"ה, עמ' 600-537.

לעצמם לנסח קודים, לתקן תקנות ואף לנקוט סנקציות. גם אם סמכותם נמצאת בירידה בשנים האחרונות עקב התעוררות מגמות של אינדיבידואליות בשולי הציבור החרדי, עדיין ישנה קבלה עקרונית של מבנה זה כאמצעי לגיטימי להבטחת ההמשכיות. גם התקשורת החרדית נוטלת על עצמה את תפקיד המחנך הקהילתי, ומחדירה לתודעת קוראיה השכם והערב את תחושת הצדק המוחלט, ושהדרך היא חסינת ביקורת.

הקוטב המטפיזי הוא זה המבקש להכין את החניך לקראת העולם הבא, גן עדן, משיח ושאר המושגים האמורים להגדיר את האתגר הרוחני הסופי שמציעה הדת. הנוכחות הממשית הניתנת למושגים אלה והשגרתם אל תוך השיח החינוכי היומיומי הן מאפיין מרכזי בחינוך החרדי. מדובר לכאורה באמצעים בעלי פוטנציאל גבוה להענקת חוויה ומשמעות למעשה הדתי. אולם למעשה אין הדבר כן.

החינוך החרדי משתמש במטפיזיקה לצורך טיפוח שאיפות והשראה. נוכל לתת לכך דוגמה מתוך עולם הזמר הפופולרי: משוררים כותבים טקסטים העוסקים באידאלים נשגבים או בשאיפות בלתי ממומשות, אשר יחד עם הלחן הופכים למוצר תרבותי מבוקש. אנשים נוטים לעתים להזדהות עם הטקסטים ואף לצטטם, מכיוון שהממד האמנותי, האסתטיקה הלשונית או הלחן מעבירים אל המאזין את ההשראה הגלומה בהם. בהשראת מסורות מסוימות מתנועת המוסר הליטאית פיתח החינוך החרדי שיח רטורי חינוכי רווי בטרמינולוגיה של ערכים נשגבים, מתוך תקווה ליצור הזדהות עמו. ריחוקו של היעד המופשט מן הריאליה היומיומית מעניק לו כוח של השראה על ההווה. יעדיו הסופיים של החינוך אינם תלויים בהכרח ברלוונטיות ובמעשיות, וגם יעדים מופשטים המנוסחים בשפה מטפיזית מסורתית נחשבים לרלוונטיים בשיח החינוכי הרשמי. הגישה הפרדגוגית העומדת בבסיס עובדה זו היא כנראה הרצון לעורר שאיפות, ולו גם מופשטות, מתוך אמונה בכוחן של שאיפות אלה לרומם את התלמיד אל מעבר לשגרת יומו.¹⁴

בנקודה זו מתאחד החינוך הלעומתי עם השיח המטפיזי. התלמיד מפנים את עובדת היותו אחר, נבדל ושונה מן העולם סביבו, בשל העובדה שהיעדים המרכזיים של חייו מעוגנים בעולמות נשגבים שזר לא יבינם. העולם הזה דומה לפרוודור והעולם הבא לטרקלין שבו יעסקו אך ורק בהוויות אביו ורבא. המשיח קרוב ועומד אחר כותלנו, ולא כדאי להיתפס בלתי מוכן. היעד אינו אפוא הכנת החניך לחיי מעשה, אלא אדרבה, חישולו וחיסונו מפניהם באמצעות הפנמה עמוקה של היעדים המטפיזיים. רק אלה יתנו לו את הכוח לעמוד בהמשך מול ניסיונות החיים, לזכור את שונותו וייחודו ואת אחריותו כלפי האמת המוטלת על שכמו.

חויית הנבדל הקבוצתי

נמצא אפוא כי החניך החרדי נושא עמו סוג של חוויה דתית הנטועה בו מראשית חייו, והיא חויית האקסקלוסיבי והנבדל, הנושא על כתפיו את האחריות להמשכיותה של האמת. אתוס זה הוא נחלת כלל החינוך החרדי, הרואה את עצמו נושא הלפיד

14 על החובה לחנך לערכים מופשטים, ראו: הרב חיים פרידלנדר, מסילות חיים בחינוך, בני ברק תשנ"ב, עמ' 13, 43.

המסורת ללא שינוי, אך מנסחיו השיטתיים בדור האחרון הם ללא ספק המחנכים בשיבות הליטאיות. אחד מהם הוא הרב אליהו אליעזר דסלר, מחבר הסדרה הנודעת **מכתב מאליהו**, שטרח להדגיש בכל הזדמנות את האקסקלוסיביות והאחריות של "בני תורה" בדור שלאחר השואה:

האם נדע את ערך הישיבות ותלמידיהם? אנו מושפעים מהכמות, מסתכלים כמעט על פי מבט הרחוב, וחס ושלום היינו בעינינו כחגבים בשביל שכן היינו בעיניהם. אבל ידיעת האמת אינה גאוה – אנו הכל ממש, תכלית הבריאה בדורנו, דור יתום; אנו חיילותיו של הקב"ה, לחיילים עול מיוחד, ולנו – עול התורה.¹⁵

הרב דסלר מדבר אמנם רק ל"בני תורה", אך ברבות הימים זלגו ערכי הישיבות אל כלל הציבור החרדי והפכו לאבן יסוד. אחריות זו היא שעמדה בבסיס הקמת דור הישיבות שלאחר השואה. ממנו נגזר אתוס מסירות הנפש לתורה, שעדיין משחק תפקיד מרכזי בהווה החרדית, וכל יחיד המשלם על כך מבחירתו את המחיר הכלכלי, מי פחות ומי יותר, חווה ללא ספק חוויה דתית של הקרבה. גם לחוויה זו מתלווה תחושת האקסקלוסיביות, שמייסדיה היו מודעים לה. אחד מהם הוא המחנך הנודע הרב יוסף אברהם וולף, מייסד הסמינר לבנות בבני ברק בשנות החמישים, העומד מאחורי מהפכת "חברת הלומדים", והמנסח זאת כך:

מה נאמר היום ומה נדבר עכשיו? כאשר שודד העורף של היהדות החרדית, והנשארים אינם בריאים כמו בתקופות שלמות של אבותינו. העובדה, שאנו נמצאים במצב של מיעוט ובמצב של הגנה, משפיעה על כל אחד, איש איש לפי טבעו וטיבו. מצב של הגנה מביא לידי גאוה, הן אנו אנשי האמת אנחנו. מצב של הגנה מביא לידי רגשות חולשה ונחיתות. גאוה וחולשה משמשות אצלנו בערבוביה.¹⁶

חוויה מורכבת זו של נבדלות ערכית, גאוה על צדקת הדרך ונרדפות חברתית מצד החילוניות – מזינה את הקיום החרדי עד ימינו ללא שינוי. מבחינה דתית נראה שהיא מתוגברת באמצעות ההשתייכות לקהילה בעלת אתגרים משותפים ובאמצעות תחושת ה"ביחד" הנלווית לחוויה זו. יש הטוענים, ובצדק, כי דווקא ההליכה עם הזרם ונטילת חלק בעבודת השם משותפת הן מבחינתם נגיעה בנשגב ובטוטלי. האקסטוזה הקבוצתית בעת ה"טיש" החסידי, או תפילות הימים הנוראים בשיבות הליטאיות, מעניקות ליחיד חוויית התעלות מרוממת של "ברוב עם הדרת מלך", מין שיתוף אופף-כול שבאמצעותו חשים את המגע בנצחי ובנשגב. למעט אולי חסידי ברסלב או קבוצות שוליים אחרות, אצל מרבית החרדים חיפוש הגרעין האלוהי שבנפש אינו מטרה לעצמה. החוויה הקהילתית היא המעניקה ליחיד את המשמעות הדתית לחייו בהיותה עוגן של יציבות, בסיס-אם שממנו הוא יוצא אל חיי החולין ואליו הוא שב. מי אמר שנדרשת חירות בשביל חוויה דתית? גם צייתנות היא סוג של חוויה כזו. הביטחון המוחלט והרציפות גם הם חוויה דתית, ומי שלא חונך על החיפוש הדתי כערך, אינו חש כלל בחסרונו.

15 **מכתב מאליהו**, ג, ירושלים תשל"ח, עמ' 201. ההדגשה במקור!
16 הרב וולף (לעיל, הערה 13), עמ' פב.

ברור לכול כי ההלכה היא העומדת בבסיס השגרה הדתית של היהודי המאמין, אולם ישנו רובר עמוק יותר, והוא ה"מובן מאליו" הדתי, הכולל את הקודים הבלתי כתובים שמעצם היותם מעניקים לאחוזים בהם חוויה בסיסית של קיום.

חשוב להזכיר בנקודה זו גם את בית הכנסת החרדי ואת אופיו. החוויה הדתית זקוקה לסיטואציה וקשורה במרחב כלשהו, אם בהתבודדות ואם במפגש עם האל ב"מקדש מעט" שלו. אווירת הרשמיות והנשגבות של כנסייה נוצרית רחוקה ת"ק פרסה מזו של חוויית המבקר בבית הכנסת היהודי, ועוד יותר - בבית הכנסת החרדי. בית הכנסת החרדי אינו מקום משכנה של קהילה הנפגשת פעם בשבוע למטרת פולחן רשמי משותף, כי אם מרכז רב-חומי המאגד בתוכו את מרבית הפעולות של מרקם החיים החרדיים האינטנסיביים: שלוש תפילות ביום, לימוד, שיחה, אכילה ומפגש חברתי. תחושת הביתיות במקום זה ברורה אפוא מאליה, וממרחב ציבורי שהכול עושים בו כבתוך שלהם - קשה לצפות לחוויה אלוהית טרנסצנדנטית כלשהי, כי אם לחוויית ההשתייכות.

סיכום

האם שונה היא החוויה הדתית של החרדי מזו של הדתי-לאומי? על שאלה מכלילה כזו נתקשה לענות אם לא בתשובה מכלילה. ייתכן שישנן קהילות בתוך גבולות הדתיות הלאומית הקרובות באופיין לחברה החרדית, אך מרביתן רחוקות ממנה, ואין כאן המקום להרחיב בסוגיה זו. במישור הפרט אבקש לומר בזהירות רבה את ההבחנה הבאה לאור הדברים שהוצעו לעיל: החרדי הממוצע חווה חוויה טוטלית של אחיזה בצדק המוחלט, העומתי ושאינו לעומתי. גם כאשר אינו מודע כלל לאקסקלוסיביות זו ולשמעותה, זוהי חוויית היסוד של חייו וה"מובן מאליו" המעניק לו ביטחון ותחושת יתרון ברורה על פני סביבתו. הדתי-לאומי, לעומת זאת, ושוב בהסתייגות הנדרשת, דתיותו אינה יותר מאשר רכיב בזהותו ובאישיותו, אמנם רכיב עיקרי ומרכזי, אולם אחד מכמה רכיבי זהות. המינון משתנה כמובן מאדם לאדם, אך הצד השווה שבהם - לעניות דעתי - הוא שכולם מייצגים את הדגם הרווח כיום של דתיות מודעת ברמה מסוימת, כזו שעברה תהליך גיבוש בשלב כלשהו, והיא מבקשת לתת ביטוי לתכונות אישיות ולאידאולוגיות.

זאת ועוד, החוויה הדתית של המאמין המודרני לסוגיו, משלבת גוף ונפש ומבוססת על ריכוז כל ניסיונות חייו, הישגיו, אכזבותיו ותקוותיו - אל תחת קורת גגה של האמונה הדתית. תחושתו היא שכל הפקעת תחום חיים כלשהו מן הספירה הדתית, כמוה כזיוף. לעומת זאת, בוגרי החינוך החרדי מתורגלים בשניות מסוימת: לצד המלאות והאינטנסיביות של חיי תורה ומצוות מתנהלים חיי המעשה בצורה פרקטית וארצית למדי. ענייני רפואה וכלכלה מתנהלים באופן ענייני לגמרי, והפוליטיקה ומלחמות הכוח - באופן חף מכל סנטימנטים ורגישות דתית. דומה שהא בהא תליא: ככל שגדלות המוחלטות והוודאות של חיי הדת הקהילתיים, כך זוכה היחיד ביציבות המאפשרת לו חיי חולין מלאים בלא לחוש פגיעה במרקם הדתי.

יוצאים מן הכלל הזה הם בעלי התשובה, בייחוד חסידי ברסלב וקבוצות נוספות שהתמקמו בשולי החרדיות בשנים האחרונות. סיפור קליטתם בציבור החרדי והשפעתם עליו מבפנים הוא סוגיה סוציולוגית כבדת משקל שאין כאן מקומה. לענייננו נאמר אך זאת, כי מדובר בהחלט בהזרמת דם חדש בעולם החוויה הדתית, המיוצגת במופעים ברורים בפרהסיה החרדית. ברור לכול כי מי שעבר קונברסיה בתחום הדת, מונע באמצעות כוחות יצירה אינדיבידואליסטיים שאינם נעלמים במהרה. עם זאת, רצונם להיקלט חברתית ולקבל על עצמם את הדין החרדי גובר לעתים על שאיפותיהם בתחום החוויה הדתית, והדבר ניכר בהם היטב בשנותיהם המאוחרות. החרדים מתארים זאת בהלצה הצינית הבאה: אימתי זוכה בעל התשובה לתקן של חרדי גמור? כאשר הוא מתחיל לשוחח שיחת חולין בבית הכנסת בשעת התפילה.

אפשר לסכם אפוא, כי בניגוד למושגיו של ויליאם ג'יימס, החוויה הדתית של החרדי מעוגנת בחוויית הקבוצה, שעיקריה: מסירות משותפת למען מטרה, תחושת אקסקלוסיביות ונשיאת האמת המוחלטת שהוטלה על כתפיו. אם דוגמות דתיות וממסדים דתיים הם היפוכה של החוויה האלוהית הפרטית, הרי החרדיות מצויה ללא ספק בקצה הסקאלה. החיים בתוך קהילה מיישמת של ערכים אלוהיים אינם מאפשרים לנו לדבר על חוויה דתית במובנים המקובלים. ייתכן שמדובר בחוויות שאינן פחותות מחוויית חיפוש האל או גילוי, אך הן שונות מהן בתכלית בכך שכאשר מסיר היחיד את עולה של הקהילה מעל כתפיו, נפגעת גם החוויה הדתית שהייתה לו.

תהליכים מרחיקי לכת העוברים בעת האחרונה על קהילות החרדים, כמו שינויים בהנהגה, יציאה ללימודי מקצוע וחדירת האינטרנט, יוצרים בהדרגה חרדיות בעלת גוון אינדיבידואלי שאינה מתבססת בהכרח על החוויות האמורות, ובהן החוויה הקבוצתית. ימים יגידו מה יהיו תוצאותיו של תהליך זה, ואם נחזה בעתיד בציבוריות החרדית בתהליכים דומים לאלה העוברים כיום על החברה הדתית-לאומית.